

Δημιουργική απασχόληση: Η χειρωνακτική εργασία ως επακόλουθη δραστηριότητα

Ellen Lebitz

*«Σε αυτήν την πιο προχωρημένη περίοδο [το δεύτερο στάδιο ανάπτυξης] συνεχίζουμε να παρέχουμε στα παιδιά την ευκαιρία να μάθουν μέσω της δραστηριότητας του χεριού τους»
(Να εκπαιδεύσουμε το ανθρώπινο δυναμικό 8).*

Η εργασία του χεριού

Κατά την περίοδο που η Μοντεσσόρι μελετούσε τις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών, διαπίστωσε την ανθρώπινη επιθυμία και την ανάγκη τους να εργάζονται με τα χέρια. Οι παρατηρήσεις της στα παιδιά του ιδρύματος στη Ρώμη προκάλεσαν την περιέργειά της για το ρόλο του χεριού στη νευρολογική ανάπτυξη του παιδιού. Αντίθετα από το συνηθισμένο σχολείο της εποχής που βασιζόνταν στην απομνημόνευση και στην απαγγελία, η Μοντεσσόρι αναζητούσε εκπαιδευτικές τεχνικές, οι οποίες αξιοποιούσαν την κίνηση και τη χειρωνακτική δραστηριότητα. Πολλά χρόνια αργότερα και μετά από πολλή δουλειά με τα παιδιά, έγραψε, στο βιβλίο της "Ο Δεκτικός Νους" μια σύνοψη των ανακαλύψεών της:

*[Το παιδί] αποκτά πλήρη συνείδηση και κατασκευάζει τον μελλοντικό άνθρωπο, μέσω των δραστηριοτήτων του. Οδηγείται από μια μυστηριώδη δύναμη, μεγάλη και θαυμάσια, την οποία ενσαρκώνει σταδιακά. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται άνθρωπος. Το κάνει με τα χέρια του, μέσα από την εμπειρία, πρώτα στο παιχνίδι και στη συνέχεια μέσω της εργασίας. Τα χέρια είναι τα εργαλεία της νοημοσύνης του ανθρώπου»
(26-27).*

Σε μεγάλο βαθμό, όλοι πρέπει να «κάνουμε» για να μάθουμε. Δεν αρκεί να παρακολουθούμε κάποιον να εξασκείται στο πιάνο ή να βλέπουμε κάποιον να δένει ένα παπούτσι για να γίνουμε ικανοί σε αυτά τα εγχειρήματα. Μόνο με την άμεση δράση μας μπορούμε να μάθουμε αυτές τις δραστηριότητες. Οι νοητικές δραστηριότητες, επίσης, μπορούν να έχουν φυσική εκδήλωση και μέσω της εργασίας και των χειρωνακτικών χειρισμών μπορούν να μας αποκαλύψουν νέες

Τόσα πολλά από τα κλειδιά που παρουσιάζουμε στα παιδιά μπορούν να επιδιωχθούν χρησιμοποιώντας τη χειροτεχνία. Η εργασία με τα χέρια γίνεται κάτι περισσότερο από μια απλή συνέχεια μιας παρουσίασης: Γίνεται ένας τρόπος για να εξασκηθεί το παιδί στο σχεδιασμό, στον προγραμματισμό και στην εκτέλεση ενός έργου. Γίνεται πρακτική άσκηση στη συνεργασία και στην αυτοπειθαρχία. Η χειροτεχνία μπορεί να είναι η μέθοδος με την οποία ο δάσκαλος μπορεί να βοηθήσει ακόμη και τα παιδιά που δυσκολεύονται να συγκεντρωθούν να βρουν αντικείμενο και ενδιαφέρον εργασίας.

προοπτικές και να ενισχύσουν την κατανόησή μας. Ένα ξεκάθαρο παράδειγμα προέρχεται από την εργασία μας στη γραμματική με τις προθέσεις. Η πρόθεση είναι ένα μέρος του λόγου, που βρίσκεται μάλλον στο περιθώριο της κατανόησης της γραμματικής από τους περισσότερους ενήλικες οπότε είναι πολύ αποτελεσματικό να το παρουσιάσετε μια συγκέντρωση γονέων. Ενώ η γλωσσική λειτουργία της πρόθεσης μπορεί να εξηγηθεί ή να δηλωθεί ο ορισμός της, όταν παίζουμε ένα παιχνίδι με τις προθέσεις (και αυτό είναι πολύ διασκεδαστικό να το κάνουμε με γονείς) στο οποίο πρέπει όλοι να σταθούμε *πίσω* από τις καρέκλες μας, να σταθούμε *δίπλα* στις καρέκλες μας, να σταθούμε *μπροστά* από τις καρέκλες μας, να σταθούμε *πάνω* στις καρέκλες μας, η πρόθεση *βιώνεται* και τότε γίνεται απολύτως κατανοητή. Σχεδόν κάθε φορά που έκανα αυτήν τη δραστηριότητα με τους γονείς, ήρθε τουλάχιστον ένας για να με ενημερώσει ότι δεν είχε καταλάβει πραγματικά τι ήταν η πρόθεση μέχρι εκείνη τη μέρα. Αυτή είναι η δύναμη της εμπειρίας.

Όλοι γνωρίζουμε για την ανθρώπινη τάση για εργασία. Τα παιδιά πράγματι επιθυμούν μια εργασία που να έχει νόημα γι' αυτά. Στο βιβλίο "*Από την Παιδική Ηλικία στην Εφηβεία*", η Μοντεσσόρι λέει ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης "*είναι να προκαλεί το πραγματικό ενδιαφέρον του παιδιού σε μια εξωτερική δραστηριότητα στην οποία θα δώσει όλες τις δυνατότητές του. Μας ενδιαφέρει να του παρέχουμε ελευθερία και ανεξαρτησία, ταυτόχρονα με την πρόκληση του ενδιαφέροντός του σε μια δραστηριότητα μέσω της οποίας θα ανακαλύψει στη συνέχεια την πραγματικότητα*" (11). Η τάση για εργασία είναι πολύ ισχυρή, αλλά η εργασία πρέπει να επιλέγεται ελεύθερα και όχι να επιβάλλεται. Πρέπει να έχει νόημα για το παιδί και να του προσφέρει ικανοποίηση. Όταν μπορούμε να δημιουργούμε αυτές τις συνθήκες, τότε μπορούμε να οικοδομούμε μια κουλτούρα εργασίας. Όταν η Μοντεσσόρι παρατηρούσε την αυθόρμητη εργασία των παιδιών, δυσκολευόταν και η ίδια να πιστέψει ότι όταν τα παιδιά αφήνονταν να επιλέγουν τις δικές τους εργασίες τότε ήθελαν ή μπορούσαν να εκτελέσουν αυτές τις εργασίες. Αυτό το περιγράφει σε ένα σεμινάριό της το 1941.

«Το παιδί έχει μια φυσική και ακαταμάχητη τάση προς την εργασία. Αυτή η αρχή (δεν είναι αυτή που είναι κοινά αποδεκτή), πρέπει να είναι σταθερή και πολύ σαφής στο μυαλό μας. Όταν παρατήρησα αυτό το φαινόμενο έμεινα έκπληκτη και με οδήγησε να σκεφτώ, να συλλογιστώ και να αμφιβάλλω για πολύ καιρό μέχρι να πειστώ. Η τάση για εργασία είναι συνδεδεμένη με τη φύση του παιδιού, άρα και με την ανθρώπινη φύση. Όταν το παιδί αφήνεται ελεύθερο να εργαστεί σε ένα περιβάλλον που είναι προετοιμασμένο για αυτό, όταν είναι ελεύθερο να ενεργεί, έχει την τάση να οργανώνει ένα σύνολο κινήσεων γύρω από μια ιδέα, η οποία επιδιώκει έναν καθορισμένο στόχο - την εργασία. (Δημιουργική Ανάπτυξη στο Παιδί: Τόμος I, 60)»

Η χειρωνακτική εργασία ως ακόλουθη δραστηριότητα

Σε ένα μοντεσσοριανό περιβάλλον η χειρωνακτική εργασία συχνά θεωρείται μια ξεχωριστή δραστηριότητα από την υπόλοιπη εργασία των παιδιών. Η χειρωνακτική εργασία προωθείται

στα περισσότερα μοντεσσοριανά περιβάλλοντα με τον σωστό τρόπο και υπάρχουν σαφή οφέλη από τη χειρωνακτική εργασία καθεαυτή. Η χειρωνακτική εργασία είναι διασκεδαστική κι οι άνθρωποι γενικά απολαμβάνουν να δουλεύουν με τα χέρια τους. Υπάρχει μεγάλη χαρά και ικανοποίηση στο να δημιουργείς κάτι - να έχεις μια ιδέα στο μυαλό σου και να την υλοποιείς. Επίσης, τα υλικά που χρησιμοποιούνται μπορούν να προσφέρουν ικανοποίηση. Διαφορετικά υλικά έχουν διαφορετικές ιδιότητες και τα παιδιά (και οι ενήλικες) αναπτύσσουν τις προτιμήσεις τους μέσω της εμπειρίας τους.

Κατασκευή γεωμετρικών στερεών με κομμάτια τσόχας

Ωστόσο, η χειρωνακτική εργασία μπορεί να ενσωματωθεί στην Κοσμική Εκπαίδευση με πάρα πολλούς τρόπους. Σκεπτόμενοι τη χειρωνακτική εργασία ως ένα μέσο εξερεύνησης ενός θέματος (όπως σκεφτόμαστε να γράφουμε, να διαβάζουμε ή να συζητάμε για ένα θέμα), και όχι ως μια ξεχωριστή δραστηριότητα, ανοίγουμε τις πόρτες για παραπέρα δραστηριότητες μέσα από τις οποίες τα παιδιά μπορούν να επεκτείνουν τις δεξιότητές τους, να κάνουν ανακαλύψεις και να σκεφτούν δημιουργικά. Εργαζόμενο με τα «πολύγωνα» ένα παιδί μπορεί επίσης να μάθει να χρησιμοποιεί ένα σφιγκτήρα για να στερεώσει ένα κομμάτι ξύλου στο οποίο ανοίγει τρύπες με ένα χειροκίνητο τρυπάνι. Σε ακόλουθη εργασία με τις «γωνίες», ένα παιδί μπορεί να αποφασίσει ότι η δημιουργία γεωμετρικών σχημάτων με ραμμένα μεταξύ τους κομμάτια τσόχας είναι ένας εξαιρετικός τρόπος να εξερευνήσει τους τύπους και την ορολογία αυτής της νέας ενότητας της γεωμετρίας. Ένα μέσο μπορεί να προκαλέσει τα παιδιά να δημιουργήσουν ένα συγκεκριμένο έργο και μετά ένα άλλο μέσο ένα άλλο έργο. Η εκτέλεση της εργασίας, ανεξάρτητα από το τελικό προϊόν, μπορεί να είναι ηρεμιστική και ευχάριστη. Η εύρεση της σωστής χειροτεχνίας,

συχνά ραπτικής ή πηλού, μπορεί πραγματικά να βοηθήσει την ανάκαμψη και την αναδιοργάνωση ενός παιδιού, το οποίο αισθάνεται κουρασμένο ή αφηρημένο. Στην αρχή, το παιδί μπορεί να χρειαστεί χρόνο και καθοδήγηση και σίγουρα θα υπάρχουν κάποιες δοκιμές και λάθη, αλλά αυτού του είδους η εργασία μπορεί να έχει εκπληκτικά αποτελέσματα.

Όσοι από εμάς εργαζόμαστε στην τάξη χρησιμοποιούμε τα μοντεσσοριανά υλικά κάθε μέρα, εμπνέοντας τα παιδιά να τα εξερευνήσουν με τα χέρια και το μυαλό τους. Αυτά τα υλικά παρέχουν στο παιδί τα κλειδιά για την κατανόηση πολλών πτυχών του κόσμου και του σύμπαντος. Τα παιδιά, στην εργασία τους με τα υλικά, βιώνουν τις ιδέες. Υπάρχει κάτι ισχυρό στο να διαχωρίζεις σκίζοντας κυριολεκτικά μια γλωσσική πρόταση (σ.τ.μ. που είναι γραμμένη σε λωρίδα χαρτιού) για να την αναλύσεις, αντί να την αναλύεις απλώς στο χαρτί, όπως έκανα εγώ στην έβδομη δημοτικού. Το να σκίζεις ή να κόβεις κάτι με τα χέρια σου δημιουργεί μια εντύπωση, η οποία δεν υπάρχει όταν κάνεις την ίδια δουλειά εντελώς αφηρημένα.

Η επακόλουθη εργασία που κάνουν τα παιδιά μετά από μια παρουσίαση και η δουλειά που κάνουν όταν υλοποιούν τα δικά τους ενδιαφέροντα μπορεί να είναι παρομοίως βιωματική. Τόσα πολλά από τα θέματα-κλειδιά που παρουσιάζουμε στα παιδιά μπορούν επίσης να παρουσιαστούν χρησιμοποιώντας χειροτεχνικές εργασίες. Τότε, η εργασία με το χέρι γίνεται κάτι περισσότερο από μια απλή συνέχεια μιας παρουσίασης - γίνεται ένας τρόπος για το παιδί να εξασκηθεί στο σχεδιασμό, στον προγραμματισμό και στην εκτέλεση ενός έργου. Γίνεται μια άσκηση συνεργασίας και αυτοπειθαρχίας. Η εργασία με τα χέρια μπορεί να είναι η μέθοδος με την οποία ο δάσκαλος μπορεί να βοηθήσει ακόμη και τα παιδιά που δεν μπορούν να συγκεντρωθούν να βρουν στόχο και ενδιαφέρον.

Η χειροτεχνία απευθύνεται στην κοινωνική φύση του παιδιού του Δημοτικού σχολείου. Πολλά από έργα τα οποία μπορούν να εκτελέσουν τα παιδιά είναι στην από τη φύση τους συλλογικά. Ο σχεδιασμός και η συμφωνία για την εκτέλεση μιας εργασίας είναι ένα τεράστιο έργο - ένα έργο στο οποίο τα παιδιά διασκεδάζουν. Εάν ο δάσκαλος φροντίζει να δημιουργούνται διαφορετικές ομάδες παιδιών για εκτέλεση εργασιών, θα διαπιστώσει ότι μπορεί να υπάρξουν εκπληκτικοί συνδυασμοί παιδιών που επιλέγουν να συνεργαστούν μεταξύ τους. Είναι τόσο ενθαρρυντικό να βλέπεις δύο παιδιά, τα οποία συνήθως δεν έρχονται σε επαφή μεταξύ τους να αποφασίζουν να συνεργαστούν για να δουλέψουν σε ένα έργο και να παρατηρείς ότι αυτό το είδος κουλτούρας αναπτύσσεται μέσα στο προετοιμασμένο μοντεσσοριανό περιβάλλον.

Η χειρωνακτική εργασία προσφέρει εμπειρίες για την κατανόηση των χωρικών σχέσεων. Κατασκευάζοντας κάτι, ειδικά σε τρεις διαστάσεις, έρχεται κανείς αντιμέτωπος με την εικόνα μιας ιδέας, η οποία μπορεί να είναι αρκετά διαφορετική από την εικόνα της ίδιας ιδέας παρουσιασμένης σε μια επιφάνεια. Ένα παράδειγμα με το οποίο όλοι οι μοντεσσοριανοί δάσκαλοι δημοτικού είναι εξοικειωμένοι είναι η εργασία με το γεωμετρικό κουτί με τις ράβδους. Οι τρεις πλευρές του τριγώνου μετρώνται εύκολα όταν σχεδιάζονται σε ένα κομμάτι χαρτί, αλλά μόνο όταν φτιαχνουμε το τρίγωνο με ράβδους, το σηκώσουμε και το συγκρίνουμε με άλλα πολύγωνα φτιαγμένα επίσης με ράβδους, μπορούμε να βιώσουμε τη σταθερότητα του τριγώνου. Μετατρέποντας αυτό το γεωμετρικό σχήμα σε αντικείμενο έχουμε μια πολύ διαφορετική οπτική ενός τριγώνου από την εικόνα του στο χαρτί.

Με τον ίδιο τρόπο, πολλές πτυχές αυτού που εξερευνούν τα παιδιά γίνονται εμφανείς όταν βιώνονται σωματικά, πτυχές που διαφορετικά θα χάνονταν εάν το μελετούσαν με άλλο τρόπο. Η κατασκευή ενός λουλουδιού από πηλό ή μετάξι απαιτεί να εξετάσει κανείς πώς συνδέονται τα πέταλα, τη θέση της ωοθήκης, αν υπάρχουν ή όχι σέπαλα, αν έχει και στήμονες και ύπερο ή μόνο ένα από αυτά. Πόσα πέταλα έχει; Είναι συνδεδεμένα ή χωριστά; Κατά τη δημιουργία, όλα αυτά που θα θέλαμε να παρατηρήσει το παιδί γίνονται μέρος αυτού που μελετάει για να το αναπαράγει.

Η ανάγκη για κάποιον ειδικό τον οποίο να συμβουλευτείτε για κάποια πτυχή μιας χειροτεχνίας είναι μια θαυμάσια αφορμή για να βγείτε έξω από το σχολείο / επίσκεψη εκτός σχολείου. Συχνά οι τεχνίτες είναι πολύ γενναιόδωροι με το χρόνο τους, όταν εμπλέκονται παιδιά. Εάν τα παιδιά χρειάζονται συμβουλές σχετικά με κάποια πτυχή του έργου τους, συχνά μια βόλτα σε ένα τοπικό κατάστημα τέχνης ή χειροτεχνίας οδηγεί σε έναν ειδικό. Ένα πανεπιστήμιο ή μια τοπική βιοτεχνική μονάδα μπορεί επίσης να οδηγήσει σε συνεργασία με κάποιον ειδικό εκτός του σχολείου. Είχα παιδιά που ύφαιναν στην τάξη, επισκέφτηκαν έναν υφαντή που τους έδωσε συμβουλές και τους έδειξε τα πραγματικά εργαλεία ύφανσης. Ένα παιδί επισκέφτηκε έναν αγγειοπλάστη και στη συνέχεια κατάφερε να δανειστεί έναν μικροσκοπικό δοκιμαστικό κλίβανο αγγειοπλαστικής. Αυτό διευκόλυνε το παιδί σε ένα έργο κατασκευής σκαραβαίων αρχαίου αιγυπτιακού στυλ από πηλό με ψήσιμο (bisque), χρωματισμό και υαλοποίησης' αυτόν τον μικρό κλίβανο.

Αναπτυξιακά οφέλη

«Τα παιδιά δείχνουν μεγάλη προσοχή στα αφηρημένα θέματα, όταν φτάνουν σε αυτά μέσω της χειρωνακτικής δραστηριότητας» (Μαρία Μοντεσσόρι, Να εκπαιδεύσουμε το ανθρώπινο δυναμικό).

Μία από τις πολύ πρακτικές πτυχές της χειροτεχνίας είναι η ανάπτυξη του ελέγχου των κινήσεων. Δεν έχω βρει καλύτερο τρόπο να βοηθήσω ένα παιδί να βελτιώσει τη γραφή του από το να του προκαλέσω το ενδιαφέρον για το ράψιμο. Σχεδόν κάθε πρόκληση στις λεπτές κινητικές δεξιότητες έχει μια χειροτεχνία κατάλληλη για να βοηθήσει στην ανάπτυξή της. Είτε πρόκειται για δύναμη (σε αυτήν την περίπτωση η εργασία με πηλό είναι πολύ χρήσιμη) είτε για ακρίβεια των κινήσεων (τότε το ράψιμο βοηθά) ή για συντονισμό των κινήσεων (ύφανση, οριγκάμι και κοπή χαρτιού μπορούν να βοηθήσουν σε αυτό). Εάν ένα παιδί έχει άγχος γύρω από μια δεξιότητα ή ένα θέμα το να το βοηθήσετε να κάνει χειρωνακτική εργασία είναι ένας διακριτικός τρόπος για να μετατοπίσετε την προσοχή του στην μάθηση μιας νέας δεξιότητας ή τέχνης ενώ παράλληλα αντιμετωπίζετε τις μοναδικές ανάγκες του παιδιού. Τα παιδιά με προκλήσεις στις λεπτές κινητικές δεξιότητές τους μπορεί να ενθουσιάζονται με το ράψιμο ή την ύφανση, αν και ενδέχεται να είναι λιγότερο πρόθυμα να εξασκηθούν στη γραφή, αν έχει ήδη αποδειχθεί ότι είναι μια καταπιεστική εργασία για αυτά.

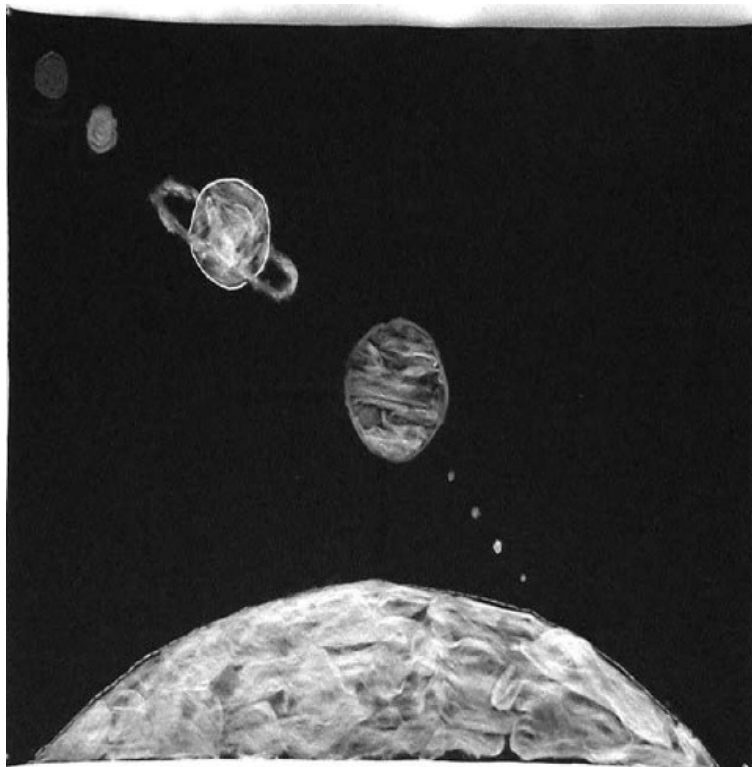
Η εργασία με τα χέρια μπορεί να είναι μια διαδρομή προς την ακαδημαϊκή εργασία για εκείνα τα παιδιά τα οποία μπορεί να τρομάζουν μπροστά στην παραδοσιακή ακαδημαϊκή εργασία.

Μοντέλο Ρωμαίων μονομάχων, ύψους 14 ιντσών περίπου

Η εργασία με τα χέρια είναι ένα πολύ σπουδαίο εργαλείο για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης των παιδιών απέναντι μας και όταν τα παιδιά μας εμπιστεύονται, τότε είναι πρόθυμα να πορευτούν μαζί μας σε άγνωστες εργασίες ή δραστηριότητες. Ενώ ελπίζουμε ότι τα παιδιά που μετακινούνται στις τάξεις μας από το νηπιαγωγείο ή άλλες τάξεις του Δημοτικού έχουν ήδη μια ευχάριστη ιδέα για δουλειά, αυτό συχνά δεν συμβαίνει, ιδίως για τα παιδιά που έρχονται σε μας από ένα παραδοσιακό σχολικό περιβάλλον. Αυτά τα παιδιά έχουν συχνά προκαταλήψεις για τον εαυτό τους απέναντι στις ικανότητές τους να χειριστούν ορισμένα θέματα ή ιδέες.

Για παράδειγμα, έχω παρατηρήσει ότι τα παιδιά που έρχονται σε μας από παραδοσιακά σχολικά προγράμματα έχουν συχνά πολύ λιγότερες γνώσεις πολιτικής γεωγραφίας από τα παιδιά που έχουν παρακολουθήσει το μοντεσοριανό πρόγραμμα από το νηπιαγωγείο. Το να ξεκινήσουν αυτά τα παιδιά να φτιάχνουν χάρτες, όλους τους διαφορετικούς τύπους χαρτών του μοντεσοριανού προγράμματος, είναι μια μεγάλη βοήθεια. Δεν αναφέρομαι στο να βάζουν ταμπελάκια ονομάτων σε λευκούς / κενούς προσχεδιασμένους χάρτες, αλλά στη δημιουργία χαρτών με τα χέρια τους. Εάν αισθάνονται άνετα να σχεδιάσουν έναν χάρτη με το χέρι, τότε μπορούν να το κάνουν. Στη συνέχεια, ανάλογα με το επίκεντρο

Ήλιος και πλανήτες του ηλιακού συστήματος σε κλίμακα ανά μέγεθος κεντημένος με βελόνα σε τσόχα. Το συνολικό κομμάτι έχει διαστάσεις περίπου τρία πόδια πλάτος και τεσσεράμισι πόδια ύψος

του χάρτη, μπορούν να τον χρωματίσουν με το χέρι, μπορούν να μεταφέρουν τις γραμμές σε ύφασμα και να τις κεντήσουν, μπορούν να κρεμάσουν έναν χάρτη και στη συνέχεια να χρησιμοποιήσουν πολύ χαρτιού ή αλατισμένο ζυμάρι για να φτιάξουν ανάγλυφους χάρτες. Βοηθήστε με σύνεση ένα παιδί σαν αυτό να βρει μια κατάλληλη ομάδα στην τάξη σας, πολύ μικρή στην αρχή, με την οποία να συνεργαστεί. Εάν δεν νιώθουν αυτοπεποίθηση να σχεδιάσουν ένα χάρτη, τότε ένας προσχεδιασμένος χάρτης μπορεί να κάνει προς το παρόν, αλλά φροντίστε, καθώς αυξάνεται η αυτοπεποίθησή τους, να τους δείξει πώς να χρησιμοποιούν ένα πλέγμα για να μεγεθύνουν έναν χάρτη. Για ένα παιδί που συνήθιζε να μελετά και να απομνημονεύει από ένα φύλλο εργασίας ή ένα βιβλίο, η ιδέα να χρησιμοποιήσει τα χέρια του για να δημιουργήσει κάτι ιδιαίτερο και όμορφο είναι συχνά πολύ ελκυστική. Βοηθά το παιδί να αισθάνεται ότι ο ενήλικας είναι κάποιος που θα του παρουσιάσει σκόπιμη εργασία. Επίσης, βοηθά ένα νέο παιδί, που έχει συνηθίσει να δουλεύει μόνο του, να μάθει να συνεργάζεται με άλλους.

Κατασκευή ενός τριδιάστατου χάρτη μιας μυθικής χώρας από μια ιστορία

Η χειρωνακτική εργασία μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά σε μεγάλη συγκέντρωση και προσήλωση. Ακόμη κι εκείνα τα παιδιά που αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο να προσηλωθούν σε κάποια είδη εργασίας συχνά μπορούν να επικεντρωθούν πολύ σε μια σωστά επιλεγμένη χειρωνακτική εργασία. Για ένα παιδί με προβλήματα αποκλίνουσας προσοχής, ο δάσκαλος μπορεί να ξεκινήσει με μικρές εργασίες, οι οποίες ολοκληρώνονται γρήγορα, ώστε να το βοηθήσει να διατηρήσει την προσοχή του σε μια εργασία μεγάλου ενδιαφέροντος για μικρά χρονικά διαστήματα. Σταδιακά, το βοηθά ν' αυξήσει τον χρόνο που αφιερώνει σε μια εργασία μια εργασία με τα χέρια μπορεί να είναι αρκετά συναρπαστική. Καθώς το παιδί αναπτύσσει την εστίαση του σε μια εργασία μέσω της εργασίας με το χέρι, συχνά υπάρχει μια συσχετισμένη αύξηση στην ικανότητά του να εστιάζει και σε εργασίες που δεν είναι χειρωνακτικές.

Πρακτικά ζητήματα

Είναι πολύ σημαντικό, κάθε μοντεσσοριανός δάσκαλος ν' αναπτύξει μια ακμάζουσα κουλτούρα χειροτεχνίας στην τάξη του, αλλά αν μια τέτοια κουλτούρα δεν είναι ήδη παρούσα στη σχολική τάξη, πολλοί δάσκαλοι βρίσκονται σε αμηχανία. Ειδικά στις περιπτώσεις που ξεκινούν μια νέα τάξη ή τα παιδιά μπορεί να μην έχουν συνομηλίκους με εμπειρία στη χειροτεχνία, ο δάσκαλος πρέπει να παρέχει στα παιδιά έμπνευση και πρότυπα δράσης. Μερικές φορές τα παιδιά επωφελούνται από έμμεσες παρουσιάσεις. Ένας δάσκαλος μπορεί να κάνει μόνος του ένα έργο, είτε μπροστά στα παιδιά είτε στο σπίτι του. Αυτά τα έργα μπορούν να επιδειχθούν στα παιδιά με ενθουσιασμό και πρόσκληση σε δράση, «Κοιτάζτε τι έκανα! Είμαι τόσο ενθουσιασμένος με το βιβλίο που διαβάζω τώρα, που αναδημιούργησα το σπίτι του κύριου ήρωα σε ένα διάγραμμα».

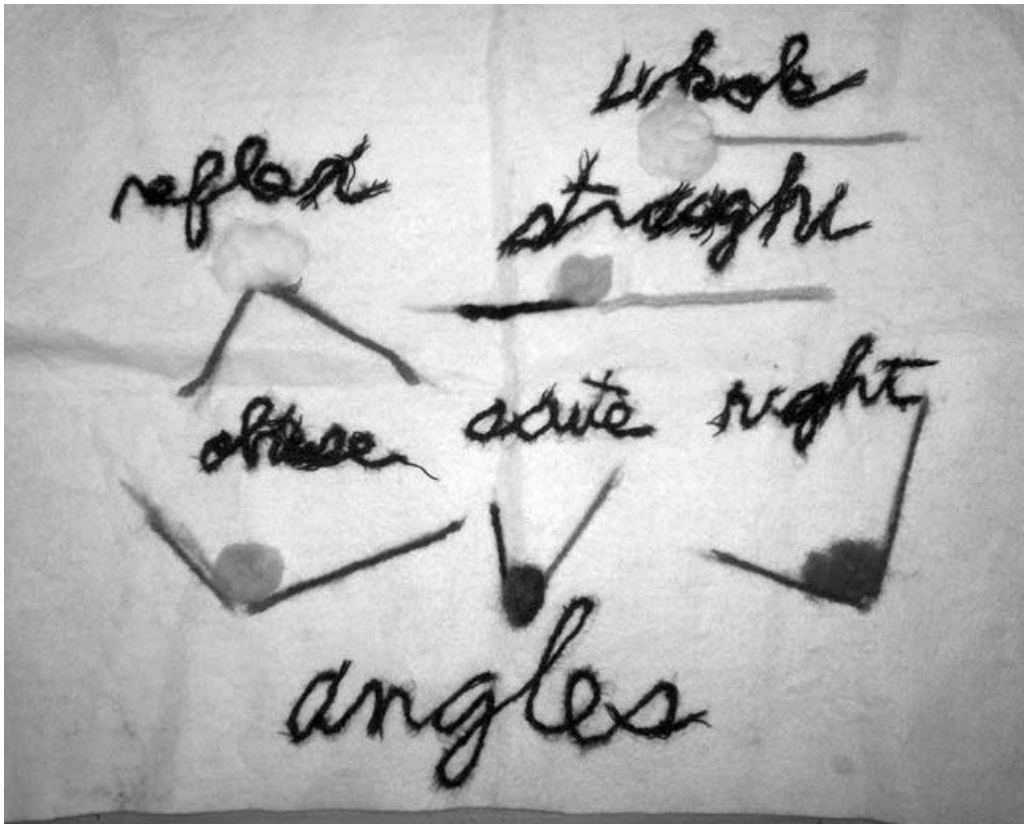
Τα παιδιά μπορούν επίσης να επωφεληθούν από τη συνεργασία με τους ενήλικες όταν αναπτύσσεται η κουλτούρα της χειροτεχνίας. Ο δάσκαλος μπορεί να αφιερώσει χρόνο και να καθίσει με τα παιδιά για να τους δείξει μερικές ιδέες. Πρέπει, τότε, να ακολουθεί τα ενδιαφέροντα των παιδιών, αλλά να τους δείχνει συγκεκριμένες τεχνικές. Για παράδειγμα, μετά την αισθητηριακή παρουσίαση για το εμβαδόν της επιφάνειας των στερεών σχημάτων, να παρουσιάσει μερικά μεγάλα κομμάτια τσόχας και να χαράξει πάνω σ' αυτά τις επιφάνειες των εδρών των στερεών σχημάτων, συγκεντρωμένα, προσεκτικά. Στη συνέχεια να κόψει κάθε κομμάτι προσεκτικά. Εάν τα παιδιά είναι περίεργα, να τους πει: «Θέλω να προσπαθήσω να τα φτιάξω σε τσόχα –νομίζω ότι θα φαίνονται ωραία!» Δεν χρειάζεται απαραίτητως να τα προσκαλέσει να κάνουν το ίδιο – αρκεί να παρακολουθήσουν αυτό που κάνει εκείνος και ελπίζουμε να θελήσουν να κάνουν το ίδιο ή να ρωτήσουν πώς θα το κάνουν. Κάθε φορά που ο δάσκαλος θέλει να εισαγάγει στα παιδιά μια δεξιότητα, μπορεί απλά να ξεκινήσει κάνοντας την εργασία μόνος του μπροστά στα παιδιά.

Όπως συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις όπου δίνονται στα παιδιά πραγματικά εργαλεία, ο δάσκαλος πρέπει να επιδείξει την ασφάλεια και τη χρήση κάθε εργαλείου. Ο δάσκαλος πρέπει επίσης να έχει αρκετή αυτοπεποίθηση ώστε να αποκλείσει τη χρήση οποιουδήποτε πιθανώς επικίνδυνου εργαλείου, εάν υπάρχει αμφιβολία για το πώς μπορεί να το χρησιμοποιήσει ένα παιδί.

Ένας πρωταγωνιστής του βιβλίου High Rhulain του Brian Jacques

Αν ένα συγκεκριμένο εργαλείο ή ένα υλικό βρίσκεται στο ράφι ή φυλάσσεται από τον δάσκαλο και δίνεται με έγκριση για να χρησιμοποιηθεί από ένα παιδί, εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια του δασκάλου. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτό μπορεί να αλλάζει από χρόνο σε χρόνο, ανάλογα με την ομάδα των παιδιών στην τάξη. Ο δάσκαλος είναι τελικά υπεύθυνος και πρέπει να ερευνά τις υλικά που χρησιμοποιούνται και να διατηρεί όλα τις σχετικές οδηγίες χρήσης και τον εξοπλισμό ασφαλείας που απαιτείται.

Είδη γωνιών κεντημένες σε τσόχα απο ένα παιδί της πρώτης τάξης του Δημοτικού σχολείου

Για τα εργαλεία κάθε νέας δεξιότητας ή τη χρήση ενός υλικού, ο δάσκαλος θα πρέπει να επιδεικνύει τους τρόπους καθαρισμού και φύλαξής τους και να περιμένει την ίδια επιμέλεια από τα παιδιά. Οι καλές συνήθειες καθαρισμού και φύλαξης θα αποτρέψουν τον δάσκαλο από την απογοήτευση κι επομένως από τον πειρασμό να περιορίσει τις σχετικές εργασίες. Φυσικά πρέπει να είναι δουλειά των παιδιών, αλλά, αρχικά χρειάζονται την εμπειρία και την καθοδήγησή μας για την εκτέλεση μιας εργασίας. Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ώστε να μην περιορίζουμε τα παιδιά ή να μην τα περιορίζουμε για λόγους δικιάς μας ευκολίας. Πρέπει επίσης να αντισταθούμε στο ν' αναλάβουμε εμείς τον σχεδιασμό ή την εκτέλεση των ιδεών - συχνά τα παιδιά σχεδιάζουν και εκτελούν εργασίες πολύ πληρέστερα από αυτό που θα μπορούσαμε να φανταστούμε. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ακόμα κι αν προσφέρουμε βοήθεια ή συμβουλές στα παιδιά, αυτό δεν είναι το δικό μας έργο. Τα παιδιά πρέπει να έχουν ελευθερία για να εξερευνήσουν και να δοκιμάσουν νέα πράγματα και νέους συνδυασμούς.

Για την καλύτερη επιτυχία στην ανάπτυξη μιας κουλτούρας χειροτεχνίας ως επακόλουθη εργασία, πρέπει να υπάρχουν υλικά υψηλής ποιότητας, σκόπιμα επιλεγμένα, τα οποία προβάλλονται καλά στα ράφια της τάξης. Ο πολυμερής πηλός πρέπει να διακρίνεται σαφώς από την πλαστελίνη ή τον πηλό κεραμικής. Το χαρτί για δίπλωμα πρέπει να είναι σαφώς διαφορετικό από το χαρτί για νερομπογιές. Ο δάσκαλος δείχνει στα παιδιά τη σωστή χρήση, φροντίδα και αποθήκευση των υλικών. Να ελέγχει ότι τα ράφια με τα υλικά της τέχνης δεν παραείναι γεμάτα και ότι είναι τακτοποιημένα. Ορισμένα υλικά δεν πρέπει να κυκλοφορούν ελεύθερα μέσα στην τάξη επειδή είναι πολύ ακριβά ή απαιτούν ιδιαίτερη φροντίδα ή είναι απλώς πολύ ογκώδη ή

λεκιάζουν. Αυτό πρέπει να αντιμετωπιστεί και να αναπτυχθεί μια κατάλληλη κατάσταση αποθήκευσής τους. Είναι απολύτως αποδεκτό ορισμένα υλικά να δίνονται στα παιδιά κατά την κρίση του δασκάλου.

Τα παραδείγματα του πραγματικού κόσμου είναι ένας θησαυρός μάθησης. Τα παιδιά μπορούν να βγουν εκτός σχολείου. Υπάρχουν πολλές εκθέσεις μουσείων στις οποίες μπορεί να βρουν τα παιδιά έμπνευση για τις δικές τους δημιουργίες. Τα μουσεία ιστορίας και φυσικής ιστορίας συχνά παρουσιάζουν διοράματα και μοντέλα. Φωτογραφίες επίσης μπορούν να δείχνονται στα παιδιά - υπάρχουν μερικά υπέροχα παραδείγματα μοντέλων της αρχαίας αιγυπτιακής ζωής στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης. Είτε μέσω επισκέψεων σε μουσεία είτε μέσω φωτογραφιών, ο δάσκαλος μπορεί να εκφράσει την ιδέα ότι, «θα μπορούσαμε να κάνουμε κάτι τέτοιο και στην τάξη μας!»

Δεν υπάρχουν απόλυτοι και σύντομοι κανόνες σχετικά με το εύρος και την κλίμακα της χειρωνακτικής εργασίας. Φυσικά, τα παιδιά που βρίσκονται στο Δεύτερο στάδιο Ανάπτυξης λατρεύουν τα άκρα και θέλουν να βιώσουν το μεγαλύτερο, αλλά και το πιο μικρό. Κάθε κλίμακα εμπειρίας έχει τη θέση της και η κατεύθυνση την οποία ενθαρρύνει ο δάσκαλος τα παιδιά εξαρτάται από πάρα πολλές περιστάσεις. Η μικρή κλίμακα εργασιών μειώνει τα έξοδα, κάνει τα έργα πιο διαχειρίσιμα και τα εμποδίζει να φαίνονται κακότεχνα. Τα μικρά έργα απαιτούν, επίσης, μικρότερο χώρο αποθήκευσης. Τα παιδιά πρέπει να βελτιώσουν τις κινητικές τους δεξιότητες για να εργαστούν σε μια μικροσκοπική κλίμακα. Συχνά μια μικρής κλίμακας εργασία απαιτεί ένα συντομότερο χρονοδιάγραμμα δραστηριότητας και μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί να ολοκληρώσει ένα έργο. Από εμπειρία έχω μάθει ότι για τα ιδιαίτερα παραγωγικά παιδιά, οι γονείς εκτιμούν μερικές φορές τις εργασίες μικρής κλίμακας!

Η εκτέλεση εργασιών μεγάλης κλίμακας, ωστόσο, είναι μερικές φορές απολύτως σημαντική. Μπορεί να δημιουργηθεί μια εντύπωση ότι είναι λιγότερο αποτελεσματική απ'ό,τι οι εργασίες μικρής κλίμακας. Είναι σημαντικό να είμαστε ανοιχτοί στα μεγάλα! Μια αφίσα καμηλοπάρδαλης σε φυσικό μέγεθος, η οποία πρέπει να αναρτηθεί στην αίθουσα ώστε τα παιδιά να βιώσουν το μέγεθός της φέρνει στη τάξη μια προοπτική του μεγέθους που χάνεται ακόμα και αν δουν μια καμηλοπάρδαλη στο ζωολογικό κήπο. Η μεγάλη κλίμακα βοηθά τα παιδιά να βιώσουν λεπτομέρειες που μπορεί να χαθούν σε μικρότερη κλίμακα. Η κατασκευή ενός μοντέλου σε μέγεθος μεγαλύτερο από τη ζωή για κάτι που είναι στην πραγματικότητα μικροσκοπικό είναι συχνά ο καλύτερος τρόπος για να αντιληφθεί το παιδί τις ουσιαστικές ιδιότητες του θέματος του μοντέλου.

Είναι αποδεκτό και μερικές φορές απαραίτητο να βοηθήσουμε τα παιδιά να αλλάξουν το αντικείμενο ενός έργου. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Η ρήση «δάγκωσε περισσότερο από αυτό που μπορείς να μασήσεις» μπορεί εδώ να ισχύει, καθώς οι ιδέες του παιδιού είναι μεγαλύτερες από το ενδιαφέρον ή την αντοχή του. Ίσως τα παιδιά να μην έχουν κάνει κάθε μέρος ενός έργου που σχεδίασαν να κάνουν. Αν έχουν χάσει τη διάθεση τους να το ολοκληρώσουν, ο δάσκαλος μπορεί να τους ενθαρρύνει να το ολοκληρώσουν, ότι είναι εφικτό να το ολοκληρώσουν και να το θεωρήσουν «τελειωμένο». Τα παιδιά πρέπει να ακολουθούν τα ενδιαφέροντά τους και, ενώ σίγουρα έχει αξία η ολοκλήρωση των έργων, πρέπει να προσέχουμε να μην συνδέουμε ένα παιδί με την εκτέλεση ενός έργου, όταν τα ενδιαφέροντα του έχουν μετατοπιστεί.

Τα παιδιά που συστηματικά ξεκινούν μια εργασία, αλλά σπάνια την τελειώνουν - βοηθήστε τα να επιλέξουν ένα από τα πολλά έργα τους, αυτό για το οποίο υπάρχει ακόμα πολύς ενθουσιασμός ή ένα που είναι στην πιο πιθανή κατάσταση να ολοκληρωθεί και βοηθήστε τα να τροποποιήσουν τον στόχο τους ώστε να το ολοκληρώσουν.

Ωστόσο, υπάρχουν επιφυλάξεις εδώ. Για ορισμένα παιδιά, το να έχουν ένα χρόνιο ημιτελές έργο μπορεί να εξυπηρετεί τις ανάγκες αυτών των παιδιών. Ίσως αυτά τα παιδιά να έχουν κοινωνικές ανάγκες, τις οποίες αντιμετωπίζουν με αυτό το έργο και η συνεχής απασχόληση με το ίδιο έργο εξυπηρετεί αυτές τις ανάγκες τους. Εφόσον ένα έργο εξακολουθεί να εξυπηρετεί τις ανάγκες των παιδιών, δεν υπάρχει λόγος να περιοριστεί το εύρος του ή η χρονική περίοδος για την ολοκλήρωσή του.

Είναι στην αυθόρμητη εργασία των παιδιών, με βάση το δικό τους ενδιαφέρον, που κερδίζουν τα περισσότερα. Αυτό που πρέπει να αποφεύγει ο δάσκαλος είναι να δημιουργήσει μια κατάσταση στην οποία τα παιδιά δεν ακολουθούν τα ενδιαφέροντά τους από το φόβο του ότι θα ωθηθούν πέρα από το επίπεδο ενδιαφέροντός τους. Η ικανότητα του δασκάλου να μαθαίνει να εξισορροπεί ποιο έργο μπορεί να εγκαταλείψει και ποιο μπορεί να τελειώσει ένα παιδί μπορεί να αναπτυχθεί μόνο με εμπειρία και δεν υπάρχει ένας κανόνας που να λειτουργεί για κάθε παιδί - κάθε παιδί έχει τις δικές του ανάγκες.

Συχνά υπάρχουν πολύ επιτυχημένα έργα που εξελίσσονται σε «τάση» στο περιβάλλον μια τάξης. Τα παιδιά βλέπουν τη δουλειά των άλλων και τη μιμούνται και σύντομα όλα ενδιαφέρονται για έναν συγκεκριμένο τρόπο εργασίας μετά από ένα μάθημα ή για ένα συγκεκριμένο μέσο χειροτεχνίας. Ένα πράγμα που πρέπει να αποφεύγετε είναι η παρόρμηση να γίνει αυτό που υπήρξε επιτυχημένη επακόλουθη εργασία από μια ομάδα παιδιών τυπικό μέρος του μαθήματος.

Ακόμα κι αν έχουμε βιώσει κάποια επακόλουθη δραστηριότητα ως διασκεδαστική, ενδιαφέρουσα ή ακόμα και αποτελεσματική, πρέπει να προφυλαχθούμε από τον εξαναγκασμό των παιδιών σε κάποια δραστηριότητα που δεν είναι μέρος της ιστορίας ή του μαθήματος. Θα ήταν τόσο εύκολο να υποθέσουμε απλώς ότι ξέρουμε ποια είναι η καλύτερη επακόλουθη δραστηριότητα, αλλά τα παιδιά πρέπει να είναι ελεύθερα να καταλάβουν τι τους ενδιαφέρει και σε τι θέλουν να εργαστούν. Μόλις μετατρέψουμε ένα συγκεκριμένο έργο σε προσδοκία, τότε αφαιρούμε το «αυθόρμητο» μέρος της αυθόρμητης δραστηριότητας στην εκπαίδευση. Πρέπει να συμφιλιωθούμε με την ιδέα ότι κάποια επακόλουθη δραστηριότητα δεν θα είναι όπως περιμένουμε, θα αποσυντεθεί, αλλά, μερικές φορές, θα ξεπεράσει τις πιο τρελές προσδοκίες μας. Όλα αυτά είναι μέρος της διαδικασίας - πρέπει να εγκαταλείψουμε τα δικά μας «αγαπημένα / προτιμώμενα» έργα και να αφήσουμε τα παιδιά να είναι ελεύθερα.

Εάν ο δάσκαλος είναι πολύ επιμελής με τις διαδικασίες τακτοποίησης και καθαρισμού και τα παιδιά κατανοούν αυτές τις προσδοκίες του, τότε όλοι είναι ευτυχισμένοι. Συχνά είναι τα ίδια τα παιδιά που επισημαίνουν την κακή χρήση εργαλείων ή υλικών. Να είστε προετοιμασμένοι, ωστόσο, για το χάος στην τάξη κατά τη διάρκεια της ημέρας. Καθιερώστε ένα πρωτόκολλο για να κάνετε τα ίδια τα παιδιά να αισθάνονται άνετα να επιστήσουν την προσοχή μιας ομάδας σε ένα έργο το οποίο δημιουργεί ακαταστασία και να ζητήσουν κάποιον περιορισμό. Θα πρέπει να υπάρχει χάρη και ευγένεια γύρω από το πώς να καθιερώσετε ένα τέτοιο πρωτόκολλο. Αναμένετε

ότι θα υπάρξει κάποιο επίπεδο ακαταστασίας στην τάξη κατά τη διάρκεια της ημέρας, αλλά όταν ο δάσκαλος έχει εδραιώσει μια κουλτούρα ευθύνης, τότε τα παιδιά θα το φροντίσουν την κατάλληλη στιγμή της ημέρας ή όταν τους επισημανθεί ότι η ακαταστασία τους επηρεάζει τα άλλα παιδιά.

Εάν ο δάσκαλος είναι σαφής σχετικά με τις προσδοκίες, παρέχει τα εργαλεία, τα υλικά και τον χρόνο που χρειάζονται τα παιδιά για την τακτοποίηση της τάξης και είναι επιμελής στην παρακολούθηση της κακής χρήσης των εργαλείων και των υλικών, τότε τα παιδιά θα ανταποκριθούν σε αυτές τις προσδοκίες. Όταν η κουλτούρα δημιουργείται για έναν καλά περιποιημένο χώρο εργασίας και για έναν καθαρισμό της τάξης στο τέλος της ημέρας, ακόμη και του μεγαλύτερου χάους, τότε ο δάσκαλος απογοητεύεται λιγότερο και τείνει λιγότερο να περιορίσει τις μεγάλες εργασίες. Αφιερώνετε χρόνο για να βοηθήσετε τα παιδιά σε αυτό – τόσα παιδιά όσο και οι δάσκαλοι επωφελούνται.

*«[Το παιδί] πρέπει να έχει **απόλυτη ελευθερία επιλογής** και τότε δεν χρειάζεται παρά επαναλαμβανόμενες εμπειρίες που θα **χαρακτηρίζονται όλο και περισσότερο από ενδιαφέρον και σοβαρή προσοχή**, κατά την απόκτηση κάποιας επιθυμητής γνώσης» (Να εκπαιδεύσουμε το ανθρώπινο δυναμικό 7).*

Μερικές ιδέες για χειροτεχνία σε διαφορετικά μαθήματα

Γεωγραφία: μοντέλα από χαρτοπολτό διαφόρων μορφών εδάφους, κοιλάδες ποταμών, κοιλάδες U, φαράγγια, τρισδιάστατη απεικόνιση ορογραφικής βροχής, μοντέλα στρωμάτων γης, ηφαίστεια, πτυχωσιγενή βουνά από πηλό ή πλαστελίνη, ανάγλυφοι χάρτες από χαρτοπολτό ή αλατισμένο ζυμάρι.

Γλώσσα: μοντέλα και ανάγλυφοι χάρτες γνωστών τόπων από τη λογοτεχνία (Μέση Γη κλπ.). κόμικς ή μοντέλα που απεικονίζουν ιδιωματισμούς και διφορούμενες λέξεις (πήραν τα μυαλά του αέρα, αιθεροβατεί), κόμικς, αφίσες, διοράματα που εξερευνούν την ιστορία μιας ασυνήθιστης ή ενδιαφέρουσας λέξης ή φράσης, τρισδιάστατο μοντέλο γλωσσικού γενεαλογικού δέντρου.

Ιστορία: διοράματα (σ.τ.μ. τρισδιάστατα μοντέλα τα οποία αναπαριστούν μια σκηνή από την ανθρώπινη ή τη φυσική ιστορία), ράψιμο στολών (γι' ανθρώπους ή κούκλες) από ιστορικές περιόδους, μάσκες, ανάγλυφοι χάρτες ιστορικών τοποθεσιών ή αρχιτεκτονικής.

Μαθηματικά και γεωμετρία: ράψιμο πολυέδρων από τσόχα. κατασκευή πολυέδρων από χαρτόνι ή χαρτί ή σύρμα και χαρτοπολτό, ράψιμο γωνιών σε χαρτόνι ή άλλα υλικά.

Βιολογία: μοντέλα ζώων (από πηλό ή πλαστελίνη ή χαρτοπολτό), διοράματα που απεικονίζουν ζώα στο περιβάλλον τους, ράψιμο και γέμισμα πάνινων ζώων, μοντέλα σκελετών με πηλό, μοντέλα βοτανικών χαρακτηριστικών με πηλό ή ύφασμα ή χαρτί, δημιουργία

σφραγίδων/εκτυπώσεων για μέρη ή είδη ζώων ή χαρακτηριστικών των φυτών, διαγράμματα ζώων ή φυτών για κέντημα.

Μουσική: μοντέλα παλαιών ή ιστορικών οργάνων, διοράματα ή κουκλοθέατρα ιστορικών προσώπων (συνθετών, καλλιτεχνών) στην εποχή και τον τόπο τους

Τέχνη: εξερεύνηση της ιστορίας ενός μέσου κατασκευής έργων τέχνης, όπως η ιστορία της ζωγραφικής με την αξιοποίηση διαφόρων μέσων (αυγοτέμπερα, νωπογραφία με γύψο), εξερευνήσεις ιστορίας τέχνης με μίμηση του στυλ ενός καλλιτέχνη, εξερεύνηση μέσων ή ειδών τέχνης (πορτραίτο, νεκρή φύση, απλό σχέδιο ή ζωγραφική)

Έργα που αναφέρονται στο άρθρο

Montessori, Maria. *The Absorbent Mind*. Translated by Claude A. Claremont. New York: Henry Holt and Company, 1995.

—. *From Childhood to Adolescence*. Vol. 12. The Montessori Series. Amsterdam, The Netherlands: Montessori-Pierson Publishing Company, 2008.

—. *Creative Development in the Child, Volume I: The Montessori Approach*. Edited by Rukmini Ramachandran. Vol. II. Chennai: Kalakshetra Press, 1994.

—. *Creative Development in the Child, Volume II: The Montessori Approach*. Edited by Rukmini Ramachandran. Vol. II. Chennai: Kalakshetra Press, 1994.

—. *To Educate the Human Potential*. Vol. 6. The Clio Montessori Series. Oxford, England: Clio Press, 1989.

—. *The Formation of Man*. Translated by A. M. Joosten. Thiruvannamipur, Madras: Kalakshetra Press, 1991.

Το άρθρο μεταφράστηκε και δημοσιεύεται με άδεια της συγγραφέως.

Πνευματικά δικαιώματα © EllenLebitz 2023

Μετάφραση: Δημήτρης Χασάπης